दलितमहिलाको नेतृत्वविकास र चुनौती: एक समाजशास्त्रीयअध्ययन

त्रिभुवनविश्वविद्यालयमानविकीतथा समाजशास्त्र सङ्कायअर्न्तगत

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको समाजशास्त्रविषयको

प्रयोजनकालागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता :

गंगालाल सुबेदी

क्याम्पस रोल नं. : १९१/०६७

सिम्बोल नं. : ४८०४९४/२०७१

त्रि.वि.वि.दर्ता नं. : ३७७८६-९२

त्रिभुवनविश्वविद्यालय

मानविकीतथा समाजशास्त्रसङ्काय

समाजशास्त्रतथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायणक्याम्पस

पोखरा

२०७४

(समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग)

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय, अर्न्तगत समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास एिवभागद्धारा स्नातकोत्तर तह द्धितीय वर्षको समाजशास्त्र विषयको शोधपत्र परिपूर्तिको लागि मेरो प्रत्यक्ष निर्देशन र सुपरीवेक्षणमा रही गंगालाल सुबेदीले "दलित महिलाको नेतृत्व विकास र चुनौती : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन" शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र उहाँको उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दै मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

____

(नेत्र नारायण पौडेल)

उपप्राध्यापक

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

मिति : २०७४ साल चैत्र

(समाजशास्त्र तथा ग्रामीण विकास विभाग)

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय, अर्न्तगत छात्र गंगालाल सुबेदीले “दलित महिलाको नेतृत्व विकास र चुनौती : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” विषयक शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहराइएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

....

नेत्र नारायण पौडेल
शोध निर्देशक

....

डा. शुक्रराज अधिकारी
बाह्य शोध निर्देशक

....

प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली
विभागीय प्रमुख

मिति : २०७४ साल चैत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

यो शोधपत्र स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष समाजशास्त्र विषयको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार गरिएको हो । यसका लागि म समाजशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोध तयार गर्नको लागि आफ्नो अमूल्य समय दिएर मार्गनिर्देशन गर्नु हुने मेरा आदरणीय गुरु शोध निर्देशक उपप्राध्यापक श्री नेत्रनारायण पौडेलज्यू प्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञ छु । यसै गरी यस शोधपत्रका बाह्य शोध निर्देशक उपप्राध्यापक डा. शुक्रराज अधिकारीज्यू प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । समाजशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. विश्व कल्याण पराजुलीज्यू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक पुस्तक लगायतका पाठ्यसामाग्री उपलब्ध गराउने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालयका कर्मचारीहरुलाई धन्यवाद प्रदान गर्दछु । यसैगरी यस अध्ययनका लागि उचित वातावरण बनाउन सहयोग गर्नु हुने स्थानीय तहका प्रमुख एवं वडाका वडाध्यक्षहरु, शोधपत्रका मुख्य पात्र हरेक वडाका दलित महिला सदस्यहरु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस अध्ययनका लागि उपयुक्त वातावरण बनाई कार्य सम्पन्न गर्न सहज बनाउने परिवारका सदस्य, जीवन संगिनी शर्मिला आचार्य लगायत प्रत्यक्ष परोक्ष सहयोग गर्नुहुने अन्य सबै मित्रहरुलाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहान्छु ।

....

मिति : २०७४ साल चैत्र

गंगालाल सुबेदी

शोध सार

आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, प्रशासनिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक लगायतका सबै क्षेत्रमा पछाडि परेको दलित समुदायलाई मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि समावेशी लोकतन्त्रले स्थानीय तहको निर्वाचनमा सबै वडाहरुमा दलित महिला सदस्यको एक सिट आरक्षण गरेको सन्दर्भ दलित महिलाको पृष्ठभूमि र नेतृत्वका चुनौतीका विषयमा केन्द्रित भई अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनलाई कास्की जिल्लाका एक महानगरपालिका र चार गाँउपालिकाका ७२ वडास्तरसम्म केन्द्रित गरिएको छ । वडास्तरिय संरचनामा एक जना वडाध्यक्षको नेतृत्वमा अन्य चार जना वडा सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ । चार जना वडा सदस्यमा दुई जना खुला र बाँकी दुई महिलाबाट छनौट हुने व्यवस्था छ । दुई महिला सदस्यमा एक जना दलित महिलाहरु बीचमा मात्र प्रतिस्प्रर्धा हुने गरी आरक्षणको प्रावधान राखिएको छ । निर्वाचित दलित महिला सदस्यहरुसंग मुख्य रुपमा प्रश्नावली अर्न्तवार्ताका माध्यमबाट सुचना संकलन गरी सामान्य गणितीय सुत्रहरुको प्रयोग गरी तुलनायोग्य बनाई तालिका, पाईचार्ट, स्तम्भचित्रबाट तथ्याङ्कहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

दलित नेतृत्वका पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्दा मुलभूत रुपमा समग्र दलितको कमजोर अवस्थाको प्रतिनिधित्व यस कास्की जिल्लामा पनि रहेको पाइन्छ । नेतृत्वमा रहेका ७८ प्रतिशत सदस्यको शैक्षिक अवस्था एस.एल.सी.भन्दा कम भएको देखिन्छ । निर्वाचित भै राजनीतिमा आउनुपूर्वको पेशागत अवस्था हेर्दा ७७ प्रतिशत सदस्य कृषिमा आबद्धता भएको पाइन्छ । ५४ प्रतिशत सदस्य स्थानीय तहको निर्वाचनका बेलामा मात्र दलिय आवद्धतामा रहेको पाइन्छ । ७५ प्रतिशत नेतृत्वको परिवारका कुनै पनि सदस्य वा नजिकका आफन्त राजनीतिका क्रियाशिल भएको पाइदैन । २७ प्रतिशत सदस्य कुनै पनि सामाजिक संघ संस्थामा संलग्न नभएको पाइन्छ । दलित महिला सदस्यका परिवारमा आय आर्जन गर्नका लागि श्रीमान वैदेशिक रोजगारमा गएको र केही मात्र स्वदेशमा स्वरोजगारीमा रहेको देखिन्छ । धार्मिक आस्थाका तवरबाट हेर्दा लगभग सबै हिन्दु धर्मालम्बी भएको देखिन्छ । सामुहिक कार्यक्रममा छुवाछुतको पाटो उल्लेख गर्नु पर्ने गरी नदेखिएको भएपनि गाँउघर परिवारमा सो परम्परा कायमै रहेको पाइन्छ । महिला सदस्य यसरी कठिन पृष्ठभूमिबाट नेतृत्वमा आउनु भएको छ ।

महिला नेतृत्वका लागि समाज सेवाको भावसहित राजनीतिमा लाग्दा अनेकौं चुनौतीहरुको सामना गर्न परेको देखिन्छ । कार्यानुभवको कमी, नेतृत्व सीपको कमी, समाजबाट सहज तवरले नेतृत्व स्वीकार्न नसकेको, पदिय कार्य जिम्मेवारी कानूनी रुपमा प्रष्ट भै नसकेको, पारिवारिक दायित्वले किचिरहेको, आर्थिक व्ययभार बढी रहेको, पितृसत्तात्मक सोच हावी रहेको, सामाजिक कुप्रथा कायमै रहेको, महिला वा दलित महिला लक्षित कार्यक्रमभन्दा पूर्वाधार विकासमा नै बढी चाप परेको, जनअपेक्षा र सोको परिपूर्तिमा सामञ्जस्यता नभएको, स्वकार्य र जनसेवामा समय व्यवस्थापन गर्न कठिन भएको, आय आर्जनको आफ्नो परम्परागत रोजगारीलाई निरन्तरता दिन नसकेको आदि अनेकौ चुनौती विद्यमान भएको जटिल परिस्थितिमा दलित महिला सदस्यहरु रहनु भएको छ । सक्रिय उमेर सदस्यको बाहुल्यता, सेवाभावको सोच राखी खटेका, सिक्नका लागि प्रयत्नशिल रहेका, आफ्नो नेतृत्व सफल बनाई यस क्षेत्रमा अन्य दलित महिलालाई पनि आउनका लागि प्रेरणा दिने गरी दृढ विश्वासका साथ लागेका सदस्यहरु भएकाले आउदो पाँच वर्षसम्मको कार्यावधिमा अपेक्षित उपलब्धी हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

विषय सूची

शीर्षक	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	I
स्वीकृति पत्र	II
कृतज्ञता ज्ञापन	III
विषय सूची	IV
तालिका सूची	VIII
चित्र सूची	IX
संक्षिप्त रुप	X
शोधसार	XI
अध्याय एक : परिचय	**१-१०**
१.१ विषय प्रवेश	१
१.१.१ दलित	१
१.१.२ दलित महिला	२
१.१.३ दलितको जनसंख्या	३
१.१.४ समावेशी लोकतन्त्र	४
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनको उद्धेश्य	७
१.४ अध्ययनको महत्व	८
१.५ अध्ययनको सीमा	९
१.६ अध्ययनको संगठन	९

अध्याय दुई : पूर्व साहित्य अध्ययन **११-३२**

२.१ दलित जातिको ऐतिहासिक पक्ष ११

२.१.२ दलितको इतिहास ११

२.१.२ दलित आन्दोलन १७

२.२ समावेशीकरण १८

२.३ लैङ्गिक अध्ययन १९

२.४ महिलावादी सिद्धान्तहरु २०

२.५ नेपाली महिला आन्दोलन २३

२.६ संसदमा महिला २६

२.७ स्थानीय निकायमा महिला २८

२.८ मन्त्रीपरिषदमा महिला २८

२.९ निर्वाचनमा संसदीय ईतिहास २९

२.१० निर्वाचन व्यवस्थापन ३१

अध्ययन तीन : अध्ययन विधि **३३-३७**

३.१ अध्ययनको क्षेत्रको छनौटको औचित्य ३३

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा ३४

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति ३४

३.४ समग्र तथा नमुना छनौट विधि ३५

३.५ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि ३६

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण ३७

अध्याय चार : नेतृत्वको पृष्ठभूमि विश्लेषण **३८-५८**

४.१ अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय ३८

४.२ नेतृत्वको पृष्ठभूमि ४०

४.२.१ उमेर ४०

४.२.२ शैक्षिक योग्यता ४१
४.२.३ धार्मिक पक्ष ४३
४.२.४ पारिवारिक संरचना ४४
४.२.५ पेशा ४५
४.३. नेतृत्वको राजनीतिक पक्ष ४६
४.३.१ राजनीतिमा प्रवेश ४६
४.३.२ उमेदवारीमा प्रेरणा ४७
४.३.३ राजनीतिक उद्धेश्य ४९
४.३.४ राजनीतिमा परिवार ५०
४.३.५. दलीय कार्यसमितिमा आबद्धता ५१
४.३.६. सामाजिक संस्थामा आबद्धता ५२
४.४ आर्थिक ५३
४.४.१ आय आर्जन र सम्पत्ति ५३
४.४.२ धरौटी र निर्वाचन खर्च ५४
४.४.३ पारिश्रमिक ५६
४.४.४ आर्थिक व्ययभार ५७
४.५. सामाजिक पक्ष ५७
४.५.१. समुदायिक सहयोग र छुवाछुत ५७

अध्याय पाँच : नेतृत्वका चुनौतीहरु ५९-७३

५.१. नेतृत्वको चुनौती ५९
५.१.१. जनताको छनौट र समुदायगत सहयोग ५९
५.१.२. व्यक्तिगत समस्या ६१
५.१.३. अनुभव ६३
५.१.४. कार्य मुल्यांकन ६४
५.१.५. चुनावी प्रतिबद्धता ६५
५.१.६. महिला लक्षित कार्य ६६
५.१.७. महिलाका समस्या ६७

५.१.८. निर्णय प्रक्रिया ६८
५.१.९. कार्य कठिनाई ६९
५.१.१०. कार्य सहजिकरण ७०
५.१.११. व्यक्तिगत परिवर्तन ७२

अध्याय छ : सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरु ७४-७६
६.१ सारांश ७४
६.२ निष्कर्ष ७५
६.३ सुझावहरु ७६

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची ७७-७८

अनुसूचीहरु

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पृष्ठ
३.१	प्रतिनिधिको संख्यात्मक विवरण	३५
३.२	महिलाको दलगत प्रतिनिधित्व	३६
४.१	उमेर समूह	४०
४.२	पारिवारिक संरचना	४४
४.३	पेशा	४५
४.४	उमेदवारी दिन प्रेरणा	४८
४.५	राजनीतिक उद्धेश्य	४९
४.६	पारिवारिक राजनीति	५०
४.७	दलीय कार्यसमितिमा आबद्धता	५१
४.८	सामाजिक संस्थामा आबद्धता	५२
४.९	परिवारको रोजगारी	५३
४.१०	निर्वाचन खर्च	५५
५.१	व्यक्तिगत समस्या	६१
५.२	निर्वाचितको अनुभुति	६३
५.३	कार्य मुल्याङ्कन	६४
५.४	महिला लक्षित कार्यक्रम	६६
५.५	निर्णय प्रक्रिया	६८
५.६	जनप्रतिनिधिका कठिनाइ	६९
५.७	कार्य सहजताका उपाय	७०
५.८	व्यक्तिगत परिवर्तन	७२

चित्र सूची

तालिका	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	शैक्षिक योग्यता	४१
४.२	धार्मिक आस्था	४३
४.३	राजनीतिमा प्रवेश	४६
५.१	विजयी हुनुको आधार	६०
५.२	निर्वाचनका प्रतिबद्धता	६५

संक्षिप्त शब्दसूची

संक्षिप्त रुप	पूर्ण रुप
ई.सं.	ईस्वी सम्वत
क्र.सं.	क्रम संख्या
के.त.वि.	केन्द्रीय तथ्यांक विभाग
गा.पा.	गाँउपालिका
जि.स.स.	जिल्ला समन्वय समिति
जि.प्र.का.	जिल्ला प्रशासन कार्यालय
द.स.स.	दलित समन्वय समिति
न.पा.	नगरपालिका
नि.आ.	निर्वाचन आयोग
नं.	नम्बर
प्रा.	प्राध्यापक
पो.ले.म.न.पा.	पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका
पृ.	पृष्ठ
वि.सं.	विक्रम सम्वत
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय